

PETHŐ JÓZSEF

„...mint kitépett hang magába sírt”

A személyjelölés konstrukciói és poétikája Madách lírájában¹

1. Bevezetés

A Madách-szakirodalom egészének tematikai arányait nézve igencsak szembetűnő, hogy az idetartozó kötetek, tanulmányok és kisebb írások túlnyomó része – nyilván nagyon is indokolható módon, jó okkal – *Az ember tragédiája* értelmezésére, elemzésére vállalkozott, immár több mint másfél évszázada folyamatosan arra törekedve, hogy újabb és újabb szempontokkal, meglátásokkal gazdagítsa a műről való tudásunkat.² Madách líráját viszont sem a közönség, sem a szaktudományos megközelítések nem igazán tartják figyelemre érdemesnek, sőt az alkotót gyakran csak egyműves drámaíróként emlegetik.³ A Madách-líra ritka elemzéseire is jellemző „a *Tragédia* állandó, szinte már kényszeres jelenléte, a folytonos összevetés, az előzmények keresése, a fő mű eszméinek, gondolatainak kutatása a lírai versekben”.⁴

Ebben a kontextusban joggal fölmerülhet az a kérdés, hogy jómagam miért mégis a lírát és miért új, az eddigiektől eltérő megközelítésben – vagyis nem az e műnembe tartozó alkotások *Tragédiával* való viszonyára fókuszálva – választottam dolgozatom témájául. A motivációt hosszasan lehetne részletezni, de most csak két különösen fontos idetartozó tényt szeretnék kiemelni. Először azt, hogy Madách lírájának főként értékelésében, de jellemzésében is számos szembeötlő ellentmondás mutatkozik a szakirodalomban, ez pedig nemcsak elgondolkodásra készítő, kérdéseket felvető tény, hanem számomra sokkal inkább saját véleményyt megalapozó vizsgálatra, elemzésekre ösztönző helyzet. Másodszor pedig azt, hogy a szépirodalmi szövegek vizsgálatában egy új és kellően megalapozott elemzési módszertan általában, mondhatni, bizonyo-

¹ A tanulmány elkészítését az NKFIH K 137659 számú, *A személyjelölés konstrukcióinak korpuszalapú, kognitív poétikai vizsgálata* című pályázata támogatta.

² Vö. pl. TÓDOR ILDIKÓ: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1849–1905. Személyi rész, II.* Budapest, 1997. Akadémiai Kiadó – Argumentum Kiadó, 154–220.

³ MÁTÉ ZSUSZANNA: *A versel(get)ő Madáchról.* Irodalomesztétikai tanulmányok Madách Imre lírájáról. In: MÁTÉ ZSUSZANNA – BENE KÁLMÁN: *Madách Imre lírája – irodalomesztétikai és filológiai nézőpontból.* Szeged, 2008. Madách Irodalmi Társaság, 9. [MÁTÉ, 2008.]

⁴ Uo.

san új eredményeket ígér: a funkcionális kognitív stilisztika és poétika⁵ szempont- és kategóriarendszerének bevonásával magam is ezt a lehetőséget szeretném kiaknázni.

A jelen esetben természetesen nincs mód sem az említett szakirodalmi ellentmondások részletes recepciótörténeti bemutatására – és főképpen nincs lehetőség ezek feloldására –, sem a funkcionális kognitív stilisztika és poétika elemzési eszköztárának teljességre törekvő alkalmazására, így csak az idetartozó legfontosabb vonatkozások, témák közül néhányra térhetek ki. Szándékom összességében mindezzel az, hogy új megközelítési lehetőségek felmutatásával, új meglátásokkal hozzájáruljak Madách lírájának teljesebb, pontosabb jellemzéséhez.

A dolgozat felépítése a következő: elsőként azt mutatom be néhány különösen releváns példa alapján, hogy a szakirodalomban milyen főbb vélemények fogalmazódtak meg Madách lírájának értékelésére, jellemzésre (2.). Az elemzésekben két lírai jellemzőt mutatok be közelebbről, egy-egy verspéldán: az önmegszólító verstípus megjelenését (3.) és a személytelenítő poétikai konstrukciókat (4.), végül a tanulmány rövid összeggzéssel zárul (5.).

2. Madách lírájának értékelése, jellemzése a szakirodalomban

A Madách-líra szakirodalombeli általános értékelését áttekintve nézzünk először is egy a maga korában különösen mérvadó XX. századi véleményt: a nagy tudású irodalomtudós és egyben kiváló költő, Keresztury Dezső ítélete alapján negatív, amely a jellemzésbe beleszórt kétes értékű dicsérettel („egy-egy szakasz, egy-egy dadogva megfogalmazott látomás erejéig emelkedik”) talán még inkább leértékeli Madách lírai életművét: „Költőként – pontosabban: versszerzőként – egy-egy szakasz, egy-egy dadogva megfogalmazott látomás erejéig emelkedik az egykorú líra átlagszínvona alá fölé.”⁶ Érdemes arra figyelni, hogy Keresztury még a *költő* megnevezést, „rangot” is meg- (vissza-)vonja Madáchtól, és önmagát „pontosítva” *versszerző*nek nevezi az alkotót. Sőtér István, aki – Kereszturyhoz hasonlóan kora legszélesebb látókörű irodalomtörténészei, a XX. századi magyar irodalomtudomány leginkább meghatározó alakjai közé tartozott – lényegében hasonlóan vélekedett: Madách szerinte „nem volt nagy lírikus”.⁷ Sőtér az életmű lírai részét csupán a *Tragédia* szempontjából tartotta figyelemre méltónak, mégpedig azért, mert úgy látta, Madách lírájában megtalálhatjuk „a *Tragédia* legtöbb eszmei előzményét”, bár ő ehhez azért hozzáteszi: „egy-egy sikerült strófájában, már azt a költőt is felismerhetjük, aki méltón vállalkozott a *Tragédia* megalkotására.”⁸

⁵ A funkcionális kognitív stilisztika és lírapoétika módszertanához összességében l. pl. DOMONKOSI ÁGNES – SIMON GÁBOR (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Eger, 2018. Eszterházy Károly Egyetem – Líceum Kiadó.; TOLCSVAI NAGY GÁBOR (szerk.): *A személyjelölés poétikája. A Magyar Nyelvőr kognitív poétikai különszáma*. Magyar Nyelvőr 2018. 3. sz.; LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD (szerk.): *Líra, poétika, diskurzus*. Budapest, 2021. ELTE Eötvös József Collegium.

⁶ KERESZTURY DEZSŐ: *Madách trilógiája a szabadságról* In: *Madách-tanulmányok*. Szerk. HORVÁTH KÁROLY. Budapest, 1978. Akadémiai Kiadó, 18.

⁷ SÓTÉR ISTVÁN: *Álom a történelemtől*. Madách Imre és Az ember tragédiája. Budapest, 1969. Akadémiai Kiadó, 40.

⁸ Uo.

Ezeknek az értékítéleteknek szöges ellentéte napjaink jeles Madách-kutatójának, Bene Kálmánnak a véleménye: „Régóta hangoztatom, hogy Madách Imrét a kor-szak kiemelkedő költői géniusának, vagyis elsősorban lírikusnak tartom.”⁹ Szintén a Madách-líra értékeit emelte ki még korábban Bóka László, aki szerint, ha a modern szerelmi líra tematikus újdonságait keressük Ady és Vajda előtről, akkor Madáchhoz kell fordulnunk. *A lírikus Madách* című tanulmányában több párhuzamot is talál Ady és Madách szerelmi lírája között, így például a nagyfokú érzékiséget, a szerelem fatalitásként, végzetes jelenségként való felfogását.¹⁰ Praznovszky Mihály viszont az egész Madách-lírára vonatkozóan fogalmaz meg messzemenően pozitív értékelést: „szinte mindegyik lírai alkotásában találunk meghökkentően szép részleteket [...] az 1850-es évek érett lírikus Madácha az egyéni és sorscsapások, a közösségi kudarcok, a szerelmi élmények és csalódások, többszöri válság után verseivel olykor közel kerül Kölcsey és Vörösmarty lírai hőfokához.”¹¹

A fenti rövid áttekintés összegzéseként elmondhatjuk, hogy Madách lírájának értékelésére vonatkozóan szögesen ellentétes véleményekkel találkozunk. Hozzá kell tennünk, hogy eme értékelések megfogalmazói mindnyájan az életművet kiválóan ismerő tudósok voltak, azzal a tudással, képességgel, amely arra is alkalmassá tette őket, hogy egy nagyobb, azaz magyar irodalomtörténeti, vagy akár világirodalom-történeti kontextusban elhelyezve minősítsék az alkotó lírai életművét. Az itt adódó lehetséges konzekvenciák közül csak egyet hadd említsek: az itt látható ellentmondás minde- nekélőtt felszólításként értelmezhető a jelenlegi és jövőbeli Madách-kutatás számára, tudniillik arra, hogy nagyobb figyelemmel, intenzitással, konkrétan szövegelemzésekkel igyekezzen alapot teremteni az egységesebb, objektívebb értékeléshez. Az alábbiakban, a következő alfejezetekben magam is ilyen elemzői vizsgálatra vállalkozom.

3. Az önmegszólító vers Madách lírájában

Azt a fajta világlátásbeli kettősséget, eredőivel és jellemzőivel, amely a *Tragedia* mellett változatos poétikai formákban Madách lírájában is jellegadó gyakorisággal reprezentálódik, és leginkább a lírai én kettősségében, megosztottságában figyelhető meg, Németh G. Béla így írja le: „A történetfilozófiai s a pozitívista gondolkodásmód (s árnyalatváltfajaik) szembesítésével [Madách] oly élményanyaghoz jutott, amely illett a valóságot eszméken átélő alkatahoz, amely egészen kibontakoztatta egyéniségét. [...] Lelke két felének drámai feszültségű lírája azonban olyan természetű volt, amelynek szubjektivitása – lírai énhez kötöttsége révén – drámában alig volt tárgyiasítható, akárcsak a romantikus dráma erősen lírai tárgyiasításával is.”¹² Mindezzel kapcsolatban érdemes legalább röviden fölvetni, még ha a gondolatmenet részletes kibontására

⁹ PANEK SÁNDOR: Dr. Bene Kálmán a költő Madách Imréről. Forrás: <https://u-szeged.hu/sztechirek/2023-január/szte-bene-kalman-madach-imre-tragedia?objectParentFolderId=19355>. (Letöltés: 2023. 02. 20.)

¹⁰ BÓKA LÁSZLÓ: A lírikus Madách. In: BÓKA LÁSZLÓ: Válogatott tanulmányok. Budapest, 1966. Magvető Könyvkiadó, 624–634.

¹¹ PRAZNOVSZKY MIHÁLY: Bevezetés. In: MADÁCH IMRE Válogatott versei. Szerk. PRAZNOVSZKY MIHÁLY. Balasgyarmat, 1983. Városi Tanács, 6.

¹² NÉMETH G. BÉLA: Két korszak határán. Irodalomtörténet, 1973. 5. sz., 875.

nincs is most lehetőség, azt a Németh G. Béla-i meglátásból adódó következtetést, hogy eszerint éppen a líra, a líraiság lenne alkati szempontból, a személyiségnek megfelelően a legsajátabb módon Madách életművére jellemző.

A személyiség kettőssége leginkább szaliens módon az önmegszólító versekben jelenik meg, e poétikai forma alapja ugyanis éppen a szubjektum megosztottsága.¹³ E poétikai szerkezet példájaként vizsgáljuk meg most kissé közelebbről *A meglelégedés* című verset:¹⁴

A meglelégedés

(1) Pór lelkek költék, hogy erény legyen
A megnyugvás sorsunkba; óh nem az!
Csak addig Isten képe a kebel,
Míg kétkedik, feljebb tör és csatáz.

(2) A gyáva test, mint renyhe börtönőr,
Le a göröngyhöz vonja emberét,
Világa ez, mint féregé a gaz,
Túl rajta nem viszi tekintetét.

(3) S ha foglya ekkor magasabbra int,
S a csillagok felé büszkén repül,
A börtönőr remegve fogja el,
Félvén eltéved avagy elmerül.

(4) S harc támad köztük, véres, iszonyú,
Harcuknak tére az emberkebel,
A harctér vérzik, tart az ütközet,
Míg egyik bajvívónak veszni kell.

(5) Ha a sárból gyúrt börtönőr veszít,
Az istenszakra vissza égbe száll,
Ez az, mit a por embere remeg,
A nagyszerű, a győzelmes halál.

¹³ Vö. NÉMETH G. BÉLA: Az önmegszólító verstípusról. (Különös tekintettel József Attilára). Irodalomtörténeti Közlemények, 1966. 5–6. sz., 546–571. [NÉMETH G., 1966.]; KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN: A „Te” lírai alakzatának kérdéséhez. Parnasszus, 1997. 3. sz., 107–115.; PETHŐ JÓZSEF: Az önmegszólító versek személyjelölő konstrukciójáról. In: P. J.: A stílus a nyelvben. Kognitív stilisztikai tanulmányok. Miskolc, 2023. Miskolci Egyetemi Kiadó, 110–123.

¹⁴ A versszöveg forrása itt és a továbbiakban: MADÁCH IMRE Összes művei. Második kötet. S. a. r., bev. és a jegyz. Halász Gábor. Budapest, 1942. Révai Irodalmi Intézet.

(6) Ha a test győz, szellem szárnya le hull,
A lepkéből csúszó féreg lesz és
A por közt nyugton hizlalja magát,
S ez az erényes megelégedés.

(5) Kiszúrjam-é hát a vágó szemet,
Hogy meg ne kívánja a csillagot?
Kiöljem-é keblem érzéseit,
Hogy néma csend s megnyugvás légyen ott?

(6) Miként velőtlen szent csontváz felett;
S ezért köztisztelet lesz majd a bér.
A tiszteletnél a küzdő kebel
Bánat könnyűje vajh mi többet ér. —

(7) Pór lelkek költék, hogy erény legyen
A megnyugvás sorsunkba; óh nem az!
Hadd bírja más, keblem te míg lehelsz,
Magasbra törj, kételkedjél, csatázz!

A vers szövegszervező elve az ellentét, amely egyebek mellett

- a *pór lelkek* és a mi (l. a többes szám első személyű birokos személyjeles *sorsunkba*),
- a metaforikus, értékjelölő fent (*feljebb tör*), illetve lent (*Le a göröngyhöz*),
- a *test* és a lélek (*szellem*),
- a *börtönör* és *foglya* szembeállításában kap kibontást.

Mindezek az ellentétek mint az emberi létezés alapvető, és így a létet megérteni kívánó személyiségtől mentális feldolgozást kívánó kettősségei már önmagukban megalapozzák, vagy legalábbis megalapozhatják a belső vitát, és ez által az önmegszólító verskonstrukciót, ehhez meghatározó tényezőként járul hozzá a jelen esetben a tágabban értett válság is mint lírai beszédhelyzet. A válságállapotnak az önmegszólító vers eredeti modelljében is kitüntetett szerepe van. Németh G. Béla a verstípus leírását megalapozó tanulmányában az általa elemzett versek mindegyikéről azt állapítja meg, hogy azokban a válság „a fogantató helyzet, élmény”.¹⁵ A válság fogalmát pedig a következőképpen értelmezi: „A válság [...] annak megérzéséből vagy tudatából áll elő, mondhatni leegyszerűsítve, hogy a szerep és a személyiség, illetőleg a társadalmi szükség, azaz lehetőség s a szerep ellentmondásba került egymással: a társadalomtól kínált szerep nem vág egybe többé a személyiséggel, illetőleg a személyiséget megnyilvánító szerep nem szükséges, nem lehetséges többé a társadalom számára.”¹⁶ A társadalomtól, a „pór lelkek”-től kínált és elvárt, a

¹⁵ NÉMETH G., 1966. 547.

¹⁶ NÉMETH G., 1966. 549.

„...mint kitépett hang magába sírt”

lírai én számára elfogadhatatlan szerep a jelen esetben az, amely a kételkedésen (válságon) át elvezet a versvégi önfelszólításhoz, amelyben az önmagát megszólítóra és metonimikus megszólítotttra (*keblem, te*) oszto én dinamikus igékkel a megoldást kínáló lázadásra szólítja önmagát: „keblem te míg lehelsz, / Magasbra törj, kételkedjél, csatázz!”¹⁷

4. A személytelenség poétikai konstrukciói

A Madách tájversei közé sorolt *Egy nyíri temetőn* című költeményben Sőtér István „a költői földidéző erő” megnyilvánulását értékeli, kiemelve azt is, hogy „a sivárság olyan poézisét idézi, aminővel sem Petőfinél, sem Aranynál nem találkozunk.”¹⁸ A „sivárság poézisére” vonatkozó meglátást a személyjelölés szempontjából, kognitív poétikai megközelítésben továbbgondolva, vizsgáljuk meg most e verset mint a személytelentő poétikai szerkezetek¹⁹ egyik érdekes példáját.

Bár úgy tűnik, hogy sokrétűsége miatt a lírának, illetve a líraiságnak nemigen adható meg a teljességgel átfogó, tudományos igényű, ugyanakkor tömör definíciója, de a szóban forgó verset közelebbről vizsgálva kiindulópontként érdemes figyelembe venni azt a tényt, hogy a líra meghatározására tett kísérletek között a néha szembeszökő eltérések ellenére is többnyire közös vonásként van jelen az a gondolat: „a lírai költeményekben *közvetlenül* – vagy más műveknél *közvetlenebbül* – jut szerephez alkotójuknak érzelem- és indulatkifejezése, ill. gondolatvilága”²⁰ (a kiemelések tőlem: P. J.). Éppen ezért sajátosak, különlegesek azok a poétikai konstrukciók, amelyekben grammatikai-szemantikai szempontból nincs jelen a közvetlenség, a személyes érzelem- és indulatkifejezés, illetve gondolatvilág reprezentációja, tehát *alakilag személytelen* módon történik meg, jön létre; *a lírai alany nem jelenik meg* explicit módon, ebben az értelemben nincs is jelen a szövegben. Ezt láthatjuk az *Egy nyíri temetőn* című vers szövegében is:

Egy nyíri temetőn

(1) *Kopár homok ameddig lát szemed,
Domb domb után mint órjás sírmezőben,
Poshadt mocsár lent, fent fehér mezében,
Mint kósza lélek, egy-egy nyír mered.*

¹⁷ Más, nevezetesen irodalomtörténeti aspektusból Laczházi Gyula tárgyalja azt a kora újkori önmegszólító versekben is megfigyelhető jelenséget, hogy a megszólított nem „egészként” jelenik meg, hanem a személyiség egy része lesz megszólított, például a *lélek, szív* stb. – mint ahogyan itt a *kebel*. Lásd LACZHÁZI GYULA: Lelki beszélgetések. Az „önmegszólító verstípus” kora újkori változatainak néhány sajátosságáról. In: Hatástörténetek. Tanulmányok Kulcsár Szabó Ernő 70. születésnapjára. Szerk. Bónus Tibor – Halász Hajnalka – Lőrincz Csongor – Smid Róbert. Budapest, 2020. Ráció Kiadó, 579–594.; LACZHÁZI GYULA: Az érzelmi hatás elemzése mint a kora újkori magyar költészet olvasási stratégiája (Zrínyi Miklós Elégiája kapcsán). Verso, 2019. 2. sz., 34.

¹⁸ SÓTÉR ISTVÁN: Madách Imre. In: A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. Főszerk. SÓTÉR ISTVÁN. Budapest, 1978. Akadémiai Kiadó, 336–337.

¹⁹ Vö. TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Személyjelölés a személytelenítő lírában. Pilinszky költészetének egy poétikai jellemzőjéről. Magyar Nyelvőr, 2018. 3. sz., 280–297.

²⁰ TAMÁS ATTILA: Líra. In: Világirodalmi lexikon. 7. Szerk. SZERDAHELYI ISTVÁN. Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó, 320.

Mély hallgatás – mint földalatti hang
Hallik csak a *bölmobika nyögése*,
Bíbic-sírás – *varangyok ümmögése*,
Míg *széltől* üzve nyargal a *katang*.

(2) *A dombhajlason néma temető*,
Nincsen kerítve, árnyas fák nem állnak
Őrül a porladók nyugodalmának,
Csak *árvalány-haj*, ami benne nő.

(3) *Sötétlő fejfák* állnak föld felé
Hajolva, hosszú, egyhangú sorokban,
Mint sors betűi, melyekkel nyugodtan
Mulandóságunkat följegyezé;

(4) Nem hirdetvén reményt, sem földi hírt,
Csak kérlelhetlen számokban mutatva:
Hány élet folyt a mindenség dalába,
Mely mint kitépott hang magába sirt.

(5) S a *délibáb*, ez édes csalfa kép,
Ha néha báját még itt is kitarja,
S tündéri éltet költ a *sírtanyára*,
Mint dús *szivünk*, ha a világba lép;

(6) Egy *förgeteg* jó s széjjeltépve hull
Foszlányokká a képzelet világa,
A kék eget fővényfelleg takarja,
Más nem marad, mint a *fejfák* alul.

(7) Méltóbb tanyát nem lelhet a halál,
Itt *ég föld* gyászol összeolvadottan,
Természet s ember csillámló zajában
Ellentétet vérző *szünk* nem talál.

A jelenet (leírás) előterében a temetőhöz térbeli érintkezéssel vagy rész-egész viszonyal tartozó, a látvány részeként hozzáférhető, azaz látható és hallható entitások²¹ vannak (l. a normál [nem félkövér] dőlttel kiemelt főnévi konstrukciókat), maga a lírai alany közvetlenül egyáltalán nem jelenik meg a szövegben.

²¹ A 6–7. szakasz kétféleképpen is interpretálható: közvetlen látványként és beékelődő elképzelésként, bár mindkettő mellett jó érvek hozhatók, az egyszerűség kedvéért most az első lehetőséggel éltem.

Továbbá vegyük észre: a természeti és dologi, tárgyi elemek mögött a humán szféra általában háttérbe szorul itt. A referenciapont-konstrukcióként²² értett hasonlatokban is a tárgyi vagy természeti a mentális kiindulópont, azaz a referenciapont, ehhez képest a humán csak másodlagosan, hasonlítottként jelenik meg: Mint kósza lélek, egyegy *nyír* mered; *Sötétlő fejfák* állnak föld fel / Hajolva, hosszú, egyhangú sorokban, / *Mint sors* betűi, melyekkel nyugodtan / Mulandóságunkat följegyezé; S a *délibáb*, ez édes csalfa kép, / Ha néha báját még itt is kitarja, / S tündéri éltet költ a sírtanyára, / *Mint dús szívünk*, ha a világba lép.

Mindössze három *személyjelölő*²³ névszói konstrukció fordul elő a szövegben, és ezek közül egyik sem egyes szám első személyű, egyik sem „közvetlen” abban az értelemben, hogy közvetlenül a lírai alanyra vonatkozna. A *szemed* ugyanis egyes szám 2., a *Mulandóságunkat* és a *szívünk* pedig többes szám első személyű szerkezet. A *szemed* ugyan felfogható önmegszólításként is, de a vers egész szövege alapján ezt semmiképpen nem lehet az elvárható bizonyossággal alátámasztani, sokkal inkább valószínű az általános alanyhoz hasonló jelentésben való kategorizálás.²⁴ A mondat jelentése, parafrázisa tehát így ez: *Kopár homok, ameddig lát az ember*. Ezt támasztja alá az is, hogy ezután végig személytelen a leírás, a látvány konceptualizálása, nem jelenik meg a szemlélő szubjektum, a beszélő, vagyis a lírai alany explicit módon, objektíválva.²⁵

A személytelenítés itteni összetett poétikai konstrukciója szempontjából mindenképp szólni kell az ember metonimikus konceptualizációjáról, megjelenítéséről: a *szemed*, *szűnk* (‘szívünk’) szerkezetekről, ahol az egész megnevezése helyett a kvázi tárgyiasított részek jelölik az embert. Ezentúl vegyük észre azt is, hogy az utolsó versszak *szűnk* főnévi konstrukciója a *szemed*-hez hasonlóan, kettős távolítás, személytelenítés a lírai alany szempontjából: egyfelől a metonimikus konceptualizációval, másfelől az egyes szám 1. személyű helyett a 2. személyű konstrukció használatával.

²² A referenciapont-konstrukció, a referenciapont-jelenség általános leírásához lásd LANGACKER, RONALD W.: Grammar and conceptualization. Berlin – New York, 1999. Mouton de Gruyter, 173–174.; TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Bevezetés a kognitív nyelvészetbe Budapest, 2013. Osiris Kiadó, 255–256.

²³ A *személyjelölő* terminust itt nem az általánosító kognitív grammatikai, hanem a szűkebb, mondhatni, eredeti értelmében használom: azaz ‘személyt, embert jelölő’ jelentésben.

²⁴ Ugyan itt nem grammatikai értelemben vett általános alanyról van szó, de a kijelentés parafrázisa esetében már elfogadható ilyen elemzés: *Kopár homok, ameddig lász*. Ezért lehetséges – szemantikai-pragmatikai megközelítésben – hasonlóságról beszélni. A grammatikai megközelítéshez l. KUGLER NÓRA: Az alany. In: Magyar grammatika. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Budapest, 2000. Nemzeti Tankönyvkiadó, 410. Eszerint „a személyragok közül leggyakrabban többes szám 1. és egyes vagy többes szám 2. személyű állítmány fejezhet ki általános alanyt (például: *Arnyékáért becsüljük a vén fát; Lassan járj, tovább érsz!*)”.

²⁵ A szubjektívizáció és objektívizáció jelenségének felfogásában, elemzésében Langacker következő – kognitív grammatikai – fogalomértelmezését veszem itt alapul: „An entity is said to be objectively construed to the extent that it goes “onstage” as an explicit, focused object of conception. An entity is subjectively construed to the extent that it remains “offstage” as an implicit, unselfconscious subject of conception.” („Egy entitás objektívan konstruálódik addig a mértékig, ahogy »színen« van mint a konceptualizáció explicit, fókuszált tárgya. Egy entitás szubjektívan konstruálódik addig a mértékig, ahogy »színen kívül« marad mint a konceptualizáció implicit, nem öntudatos alanya.”) LANGACKER, RONALD W.: Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Subjectification. Various paths to subjectivity. Eds. ATHANASIADOU, ANGELIKI – CANAKIS, COSTAS – CORNILLIE, BERT. Berlin – New York, 2006. Mouton de Gruyter, 18.

Különösen figyelemre méltó az alábbi két sor metonimikus szerkezete:

Hány élet folyt a mindenség dalába,
Mely mint kitépott hang magába sirt.

Nem közvetlenül a személy, az ember jelenik meg, csupán a *hang* sír magában. A személytől leválasztatott, személyjelölő grammatikai elem nélküli, az embert csupán metonimikusan jelölő *hang* az emberi világtól való távolság, a magány személytelenítő poétikai reprezentációja. A poétikai-stilisztikai elemzés itt találkozik az irodalomtörténeti megközelítés eredményével, amely szerint „az allegorikus mondat utolsó két sora egy közös emberi sorsot sugall, egy fogalmakra nehezen átültethető közös életérzést, mely ugyanakkor, romantikus módon egy elidegenedésérzetet is jelez: az egyedüllét, a magány, a nagy egészből kitépottség érzetét. A mindenség dala és a kitépott hang ellentéte a nem-én és az én ellentéte, mely elidegenült egymástól, így minden egyéni emberi létezés tragikus.”²⁶

5. Összegzés

Ahogy arra a fentiekben többször utaltam, Madách lírájának megítélésében szélsőséges véleményekkel találkozunk. Részben ebből is levezethető az a tény, hogy ezidáig viszonylag kevés figyelem irányult a lírai alkotásokra a Madách-recepció történetében. Mindazonáltal abban nagyjából egyetértés mutatkozik, hogy Madách „lírai alkat”, ez még drámai műveiben is érvényesül: „A líra uralma Madách drámai szövegeiben mindenütt érzékelhető: nemcsak verses betétek formájában, hanem a szereplők dialógusainak tetemes részében is.”²⁷ Mindebből adódik az a feladat, hogy nagyobb figyelmet fordítson a kutatás – legyen az szűkebben értett irodalomtörténeti vagy éppen nyelvészeti-stilisztikai – az írói életmű ezen részének bemutatására. A fentiekben magam is ennek szellemében tettem kísérletet egy újabb megközelítésre, a funkcionális kognitív poétika és stilisztika szempont- és kategóriarendszeréből kiindulva. A rövid vizsgálat tanulságaként megállapítható, hogy Madách lírájában olyan fontos, általában a modern XX. századi költészethez kötött poétikai struktúrákkal is találkozunk, mint amilyen az önmegszólító és a személytelenítő konstrukció. Mindezeknek és egyéb lírapoétikai, líratörténeti aspektusból releváns jelenségeknek a kutatása jó lehetőségeket kínál az életmű teljesebb megismeréséhez, hiszen „e líra éppúgy hozzátartozik Madách Imre életművéhez, önálló értékű önkifejezéséhez, és ugyanúgy hozzátartozik irodalomtörténeti múltunkhoz is, ahogy [...] *Az ember tragédiája*.”²⁸

²⁶ MÁTÉ, 2008, 30.

²⁷ BENE KÁLMÁN: „Kemény a kavics és láng van benne...” Az első szárnycsapások – avagy a Commodus-kísérlet. In: XII. Madách-szimpozium. Szerk. Bene Kálmán. Budapest – Balassagyarmat, 2005. Madách Irodalmi Társaság, 236.; Vö. még MÁTÉ, 2008, 22.

²⁸ MÁTÉ, 2008. 10–11.